

УДК 94(47)

«ПЕРСЬКОПІДДАНІ» В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.) : ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ

У статті аналізується соціальний стан «перськопідданих» в Російській імперії у період XX – початку XIX ст. Використано матеріали українських архівів. Акцентується увага на присутності та діяльності «перськопідданих» у межах українських територій.

Ключові слова: зовнішня політика, соціальний стан, «перськопіддани», українські землі, Російська імперія.

Персія кінця XVIII – початку XIX ст. міцна і могутня імперія на Сході. Територіальні володіння і апетити, імперські амбіції та політичний статус, якої ще мали вагу і не мали суперника. Таким суперником стала Російська імперія, оскільки інтереси починаючої згасати Перської держави і держави, що розпочала своє зіркове сходження на світову політичну арену, Росії, зіткнулися у двобої на території Південного Кавказу. Предметом суперництва виступали прагнення розширення територіальних володінь, а з часом такі ж претензії відносно них, та запекла боротьба за панування, фактично, над усім Кавказом.

Стрімкі плани, породжені імперськими амбіціями і такими ж діями, швидко переросли у значно дієвіше і вагомніше протистояння. Результатом цього стала демонстрація військової сили у вигляді воєн, що відповідно прикрасили військову сторінку бойової доблесті Російської імперії. Тож, таким чином дві російсько-іранські війни (1804–1813 та 1826–1828 рр.) стали новим етапом у розвитку історії не лише двох держав-імперій, а й інших державних утворень, що були від них васально залежними чи підпорядкова-

**ЗУБ (РУДЕНКО) Н.М.,
кандидат історичних
наук, науковий
співробітник відділу
Євразійського степу,
Інститут
сходознавства імені
А.Ю.Кримського
НАН України**

ними під їхньою керівною юрисдикцією, а й відповідно у долях великих і малих народів, на чій просторі впало око нової володарки.

Суспільство, що становило собою населення двох імперій, як Росії, так і Персії, означувалися у минулі століття однаково – “піддані”. З тією лише різницею, що у Російській імперії це були піддані царя, а в Перській державі – шаха. Для тлумачення поняття “перськопіддані”, що є доволі розмитим для точного визначення та встановлення етнічної приналежності осіб, що такими визнавалися, слід брати до уваги наступне. Мешканцями Перської держави як імперського утворення могли бути не лише перси та споріднені етноси, а й населення інших державних утворень, що на той час входили до її адміністративно-територіального районування та перебували під зверхністю перського правителя. Тож цілком очевидно, що бути “перськопіддані” та мати відповідний документ, що це зазначав, могли і персіяни, і їхні найближчі сусіди азербайджанці та вірмени, турки, афганці (пуштуни), курди та, навіть, росіяни й українці, як “вихідці з перських володінь”. Для нас показниками ж перської ідентичності серед загальної кількості перських підданих слугуватимуть мова та власні імена, разом з тим, у джерелах, що стосуються характеристики таких осіб, ми будемо звертати особливу увагу саме на таких представників перської держави. Сьогодні жителів Ірану, таку назву має Персія з 1935 р., називають іранцями, а мову – перською (фарсі).

Метою дослідження є визначення загальних аспектів потрапляння, перебування та діяльності перських підданих в Російській імперії. Об’єктом дослідження є іноземні громадяни, що були підданими Персії, тобто власне “перськопідданими”. Предметом розвідки є процеси та фактори, що призводили та сприяли тенденціям варіювання до збільшення чи зменшення кількості перських підданих у межах Російської держави. Крім того, варті уваги ще низка таких питань, як питома кількість саме персів серед них, враховуючи етнічну приналежність, а також поширення практики прийняття російського підданства, та причини, що ставали поштовхом до прийняття такого рішення. Варто звернути увагу і на правове становище підданих, а також на економічні відносини між двома державами та на урядові документи, що диктували умови їх дотримання та слугували запорукою їх виконання. При цьому не можна оминати увагою вказівки та розпорядження, що надходили зверху,

та не менш значущими та цінними є матеріали місцевого рівня.

Хронологічні рамки розкривають найбільш активну фазу взаємодії між правителями і народами двох імперій. Саме тому нижня межа дослідження – це початок XIX ст. Зустрічаються і більш ранні за датуванням та часом створення документи, однак вони менш чисельні та переважно стосуються окремих військових дій. Верхня межа дослідження фактично триває до часу припинення існування Російської імперії, тобто 1917 р. Та, втім, при цьому слід вказати і на деякі відступи від означеного вище хронологічного відрізка. Згадані “порушення” були нами зроблені з огляду на наявність деяких важливих джерел, та відповідно репрезентації ними окремих подій, фактів та явищ, а також матеріалів статистики.

Територіально вказана нами тема охоплює всю географію Російської імперії, адже урядові законодавчі акти та циркуляри розходилися по всіх губерніях та регіонах, що входили до її складу. Та все ж, головна наша увага була зосереджена на дослідженні наявності та становищі перських підданих в межах сучасної карти України. Та оскільки, на той час, значна її територія становила складову Російської держави, то загальні характеристики щодо основних положень дослідження про історію та долю перських підданих будуть визначальними.

Матеріали, що зберігаються в українських архівосховищах, та відносяться за часом створення до так званого “дорадянського періоду” і, відповідно до історії Російської імперії, були складовою єдиної законодавчої бази і мали спільний механізм їхнього створення та застосування. Сьогодні ж такі матеріали, дозволяють прослідкувати не лише спільне в історії Російської та Перської держав, але й дають змогу дослідити, саме історію сумісного проживання та взаємодії народів двох країн – України та Ірану.

Вивчення історії взаємовідносин двох держав завжди перебувало в колі інтересів дослідників, та й сьогодні ця тематика не втрачає своє актуальності, а вся різноманітність векторів досліджуваної проблематики лише вказує на її актуальність. При цьому варто зауважити, що лівова частка цих досліджень спрямована на вивчення власне Персії, а також всього, що пов’язане з історією цієї країни в минулому і тепер. Втім, поза межами уваги дослідників опинилася історія мешканців країни, що опинилися далеко поза її історичними та адміністративними кордонами. Дослідження дотичної

тематики про перських підданих сьогодні майже відсутні, як і не були створені у попередні десятиліття. Лише протягом останніх років вчені звернулися до вивчення такого важливого питання.

Так, робота К. Шукюрова [Шукюров 2009] вивчає та аналізує міграційні процеси населення між Росією та Іраном у XIX – початку XX ст., на фоні міждержавних взаємовідносин автор розкриває важливий алгоритм цього явища, розглядає передумови та дорожні карти міграції з Ірану до Південного Кавказу. Міграційні потоки, що потрапляли на Кавказ, розпорошувалися по всій Російській імперії.

Робота М. Імашевої розкриває сторінки з історії діяльності перських купців в економічному та громадському житті м. Астрахані та досліджує шляхи формування мусульманської діаспори в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. [Імашева 2010]. Монографія О. Машкіна, що досліджує соціально-економічне життя України у XVIII – XIX ст., серед іноземних представників торгівлі автор звертає увагу і на перський компонент у цій справі [Машкін 2008]. Розвідка Н. Зуб розглядає джерела та матеріали про перську знать та її подорожі Україною, відвідини перським шахом Києва у XIX ст. [Зуб (Руденко) 2012]. Студії створені колективом авторів у складі О. Богомолова, О. Бубенка, С. Данилова та Д. Радивілова, відтворюють реалії становлення та розвитку мусульманської освіти в Україні в 20-ті роки XX ст. [Богомолів... 2004, №2]. Це основні напрямки в дослідженнях про “перськوپідданих” в Російській імперії цього періоду. Інші питання, що торкаються законодавства, умов життя перських підданих та статистиці таких представників поза межами Перської держави, в історіографічному дискурсі не відображені, а темі “перськوپідданих” не відводилося належної уваги та окремого напрямку в наукових доробках дослідників.

Джерела, що зберігаються в українських архівах доволі різні за походженням та різнопланові за характером інформації, що відображена в них. Архівні матеріали, що містять дані про персів, “перськوپідданих”, Перську державу зокрема, розпорошені по різних обласних архівах України. Нами розглядаються матеріали, що зберігаються у архівах Дніпропетровська, Житомира, Києва, Львова, Одеси та Харкова. Найбільша частка архівних матеріалів відповідного спрямування зосереджена у Центральному державному історичному архіві України у м. Київ, а також в Державному архіві Одеської області. Слід зауважити, що до розгляду

представлено не всі віднайдені матеріали, це лише невелика частка, що здатна репрезентувати головні аспекти життя перських підданих в Російській імперії та в перші роки радянської влади, а також напрями зовнішньої та внутрішньої політики російської держави, що напряму позначалися на перському компоненті загальноімперського суспільства та його становищі.

Ці документи можна розділити на декілька груп: 1) укази, циркуляри уряду; 2) вказівки та положення для виконання постанов на місцях; 3) доповідні записки та звіти місцевих керівників та органів влади; 4) поліцейські зведення та документація, справи за зверненням громадян; 5) матеріали підзвітного характеру, що містять статистичні відомості.

Окремі документи виступають як свідчення фактів та їх підтвердження у відношенні застосування окремих положень виключно щодо “перськوپідданих” громадян. Тим самим вони доводять про окрему лінію політики по відношенню до цих осіб політичним курсом, власне, Російської імперії. Частина документів, свої даними та резолюціями вміщеними в них характеризує дійсне становище справ і обставин, що склалися у відносинах двох великих імперій, і яким саме чином це відбулося на становищі їхніх підданих, що за справами чи іншими обставинами опинилися поза межами власної держави, а відповідно і її юрисдикції.

Дві війни, що відбулися в першій половині XIX ст. між Росією та Персією принесли зміни не лише на світову політичну арену, географічні карти, а й додали змін до російського законодавства, що стосувалися саме перських підданих. Свідченням перемоги Російської імперії над поверженою Персією стали Гюлістанський (1813 р.) та Туркманчайський (1828 р.) договори. І якщо після підписання першого були розставлені не всі крапки над “і” у міждержавних територіальних суперечках, то другий зміг довершити цей процес, ставши наслідком ще однієї війни. Укладені мирні договори диктували не лише вимоги миру, а й суспільний уклад життя після настання миру, на тепер уже “новоприєнаних” російських територіях, а отже у відповідності до її монаршої волі та під її скіпетром.

Напередодні та під час військових дій увага до кордону, митниці та паспортів громадян, що офіційно перетинали межі держав була прискіпливою і завбачливою. Тому відповідальні особи воліли з пересторогою відноситися до всіх підозрілих осіб,

чи тих, про яких було попередньо повідомлено представниками консульських служб. Традиційно вони отримували відмову у в'їзді в державу [ДАОО. Ф. 1, оп. 200, ед. хр. 19].

Наслідком вдалих військових маневрів російської армії на полі бою стали і військовополонені перської армії, що трудилися на будівництві південної дороги на Кримському півострові. До речі, це чи не єдиний поки що зафіксований нами документ [ДАОО. Ф. 1, оп. 200, ед. хр. 58], що свідчить про використання праці солдат армії перського шаха. Звичайно, до таких робіт практикувалося залучати лише нижчі військові чини, оскільки, навіть умови перебування та норми утримання, а відповідно і виділення коштів на полонених солдат та офіцерів на той час значно різнилися. Слідком за цим, документи фіксують і збільшення кількості жебраків та прохачів милостині, що ніби-то збирають кошти на викуп родичів з полону, які стали бранцями саме внаслідок цих російсько-іранських воєн [ЦДІАК України. Ф. 553, оп. 2, ед. хр. 1107]. Російська влада на місцях постійно і нещадно боролася з цим явищем. Взагалі, “попрошайкам” чи “праздношатаючимся” особам було заборонено, навіть, видавати паспорти для проїзду. Так само, і у відношенні викупу з полону, скоріше за все це був спосіб виманювання грошей з легковірних і співчутливих людей, адже у Туркманчайському договорі була спеціально прописана стаття стосовно військовополонених, оскільки інших конвенцій для вирішення цього питання у ті часи не існувало. Отже, стаття XIII вказаного договору містила положення і відповідні роз'яснення: “Все военнопленные обеих сторон, взяты в продолжение последней войны или прежде, а равно подданные обоих Правительств, взаимно впадшие когда либо в плен, должны быть освобождены и возвращены в течении четырех месяцев” [Юзефович 1869, 220]. Закінчення військових дій і досягнення дипломатичних домовленостей радо віталися в державі. Як тільки-но укладався мир, відразу потому, в усі губернії надсилалися вказівки щодо проведення молебню в церквах імперії на честь такої знаменної події [ДАХО. Ф. 3, оп. 75, ед. хр. 147].

У першій половині XIX ст. питома вага перських підданих мала низький відсоток, про це свідчать і архівні матеріали стосовно ситуації, коли в Києві не змогли виявити в університеті перекладачів для прочитання документів наданих перськими підданими [ЦДІАК України. Ф. 707, оп. 6, д. 218.]. Інша

ситуація склалася в Одесі, де вже в 1828 р. було засноване “училище східних мов” задля “навчання молодих людей східним мовам” [ДАОО. Ф. 1, оп. 191, ед. хр. 6]. Тобто потреба існувала і вимагала свого вирішення через навчання кваліфікованих перекладачів. Портове місто, що з кожним роком все більш розросталося, частіше зустрічалося з цією ситуацією, тому створення навчального закладу – це був крок до вирішення питань міжнародних відносин та торгівлі в першу чергу.

Збереглася низка матеріалів не лише про перськопідданих, що проживали в межах імперії, а й про подорожі через міста і села перських чиновників, які прямуючи до Петербургу перетинали українські губернії. Шляхів, як і способів проїзду було два: залізничний – через станцію Підволочиськ [ДАЛО. Ф. 350, оп. 1, спр. 2644.] (сучасна Тернопільська область) та Радивилів (до 1940 р. – Радивилів, сучасна Рівненська область), де в прикордонних територіях перетиналися залізничні шляхи Російської імперії та Австро-Угорщини. Таким шляхом користувалися, коли їхали з Європи – Парижа чи Вени.

Другий шлях – кінний, вів до Одеси, тобто з Північної Пальміри – Петербургу, в Південну, він проходив “білоруським трактом” через міста Вітебськ, Могильов, Чернігів, Київ, Новомиргород [Зуб (Руденко) 2012 47]. Пізніше, наприкінці XIX ст., з розбудовою нових гілок залізничного транспортного сполучення, з Європи їхали через Лемберг (сучасний Львів), Київ, Харків і Владикавказ. Таким чином, шлях через Північний Кавказ зближував і території центральних українських губерній з Південним Кавказом, куди до того зазвичай подорожували морським шляхом з Одеси.

А під час однієї з таких подорожей, що здійснивав шах Насир ад-дін у 1878 р., на зворотному шляху, повертаючись з Парижа, він відвідав Київ, де його зустрічали з великими урочистостями та феєрверками. А шах на знак поваги вручив високим чиновникам відому нагороду від шаха – орден “Лева і Сонця” [ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 192, д. 140].

Одеса займала особливе місце серед інших міст на українських територіях в першу чергу тим, що мала порт, що сполучав її з багатьма містами світу. У 1887 р. тут було засноване перське консульство, а посаду консула обійняв Мірза-Алі-Екбер-Хан [Вовчук 2013 212]. Функціонувало консульство Персії і в Києві. Так, у 1897 р. консулом при ньому призначили Леона Фельдцера [ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 527, д. 7].

Традиційним заняттям перських підданих, що перебували поза межами своєї домівки, була торгівля. Товари, що поставлялися купцями з Персії користувалися попитом через їхню специфіку, що вимагала особливих кліматичних умов для зростання сировини для них, і була притаманна саме цьому регіону. Перші позиції серед затребуваних товарів, що доставлялися на ринки Росії були: шовк, бавовна, марена, тканини та різна мануфактура, і звичайно, уславлені перські килими. Немала кількість товарів входила і до товарообігу, що складав зворотній продаж, тобто вивозився з Російської імперії до Персії на експорт. Більшість з представників цієї країни обирали місцями для постійного проживання в Російській імперії великі міста, що допомагало веденню торгівельної справи. Крім того, зазвичай, це міста з гарно розвинутою дорожньою інфраструктурою та сполученням, наскільки це було можливо для позаминулого століття. До того ж іноземці, що займалися торгівлею в Росії, повинні були оселятися в прикордонних або портових містах, якщо вони не мали відповідних документів. Важливим атрибутом для вдалої торгівлі та підприємництва також слугувала кількість і величина річних ярмарків, що проводилися в окрузі. Цілком ймовірно, що статки заможних купців були немалими, і вони були власниками значного нерухомого майна та дорогоцінних предметів розкошів. Статки дозволяли давати в борг, навіть, князям, але не завжди успішно. Так, збереглася позовна справа купця Мірзи Алі-Аскерова про стягнення боргу з князя А. Радзивілла в сумі 3 тисячі рублів [ЦДІАК України. Ф.442, оп. 140, д. 47].

Дійсно, купці, які займалися торгівлею “східним” крамом повинні були мати неабиякі статки, оскільки ввізні мита на товари до Росії були значними. Протягом першої половини XIX ст. мито, наприклад, на бавовняні тканини та фарби для текстилю постійно зростало. А з 1828 р. введено в дію розпорядження у відповідності до якого всі групи товарів, що ввозилися з Персії до Росії оподаткувалися митним збором, що сягав 5 % від вартості товару. Наступним кроком у “налагодженні” торгівельних відносин між країнами стали утиски з боку Росії, що викликали обмеження в закавказькому транзиті. І лише в 1846 р. російський уряд йде на поступки в питаннях торгівлі з Персією, і таким чином дає змогу для розширення діяльності перських торговців [Машкін 2008, 130-131].

У XIX ст. російський уряд прагне врегулювати на законодавчому рівні правові та юридичні норми в багатьох сферах, не оминулося тут і без удосконалення правових норм відносно іноземних підданих. Певним чином, це сталося дещо не на користь останнім.

Ще одним важливим питанням для перських підданих, що перебували на території Росії було прийняття підданства [ЦДІАК України. Ф.442, оп. 629, д. 11]. Закони російської держави регламентували більш вагоме сприяння у підприємницьких справах, все ж таки власним підданим. Крім того, з часом законодавство щодо іноземців, що спочатку гарантувало їм широкі права і повноваження, окремі свободи, вже в другій половині XIX ст. почали значно обмежувати. Таким чином, прийняття підданства, хоча ніколи й не могло відбуватися за примусом, втім на таке рішення могли впливати різні супутні обставини.

Військові дії, які ще тривалий час протягом XIX ст. вела Росія на Північному та Південному Кавказі, а також низка воєн з Османською імперією, чинили для купецького ремесла неабиякі перепони. Особливо, це стосувалося тих підданих, хто не встигав вчасно потрапити на свою територію. Така доля спіткала купців Абдула-Алі та Мухамада-Резу [ДАОО. Ф. 2, оп. 2, ед. хр. 403], яких протягом тривало часу “відфутболювала” кожна установа до того часу, аж доки це стало запіздно, оскільки перетинати кордон вже не було змоги. А потрапити в таку халепу для купця означало лише одне – збитки.

Звичайно, що не всі “перськопіддані” були купцями, цілком вірогідно, що значна частина з них, особливо починаючи з другої половини XIX ст. – на початку XX ст. – це типові заробітчани чи трудові мігранти, що оселялися в великих промислових та портових містах, переважно в таких як Київ чи Одеса [ЦДІАК України. Ф. 335, оп. 1, д. 76].

На перських підданих поширювались всі закони Російської імперії прийняті щодо перебування, становища та прав іноземців. Перські піддані не були виключенням з цього правила. Для в'їзду до Російської імперії треба було мати паспорт від російського посольства, консульства чи місії [Лагодзинская 2012, 27]. Відповідно до закону, місце перебування і терміни не обмежувалися. Та втім, крім законодавства юридичну силу мали ще трактати та інші договори, укладені між державами. Для перських підданих визначальну дію і силу мав Туркманчайський договір [Юзефович 1869, 214-

227], укладений у 1828 р. У збільшенні кількості перських підданих чи не найвагомішим чинником була саме XV стаття цього документу. Оскільки саме в ній відображено дозвіл “для свobodного переходу с своїми семействами из Персидских областей в Российские”, та й стосувалося це території Азербайджану [Юзефович 1869, 221-222]. Та початок масовим міграціям було покладено. Купувати нерухомість та інше майно іноземці мали таке ж право, як і російські піддані. А ось правила успадкування такого майна вже різнилися. Всі іноземні піддані за здійснені злочини відповідали за законами спільними для всіх підданих Російської імперії.

Занепокоєння спільноти та стражів порядку викликали масові прояви появи на території імперії великої кількості перських підданих, що не мали певного заняття окрім одного: збирання милостині, що підкріплювалося завжди різними слізними легендами, найчастіше серед яких були оповідки про збір коштів на православні храми на Сході, просто жебрацтво тощо. Газети імперії, в різних регіонах повідомляли про викриття таких злочинців, а влада реагувала на це прийняттям низки положень, та виселенням таких елементів. Звичайно, ця група громадян не впливала ніяким чином на усталену спільноту перськопідданих та не мала до неї жодного відношення як її складової частини чи компоненту.

Деякі з перських підданих відразу після прибуття потрапляли під пильне око поліції [ДАОО. Ф.2, оп. 2, ед. хр. 1278; ДАОО. Ф. 2, оп. 2, ед.хр. 859.]. У випадках, якщо порушень закону і умов перебування не було виявлено справа закривалася. А ось якщо такі порушення чи інші не добрі наміри підданого виявляли, його доля була визначена – висунення за межі держави, тобто відправляли назад до Персії [ДАОО. Ф.2, оп. 2, ед. хр. 773]. А стосовно деяких відразу видавалися вказівки зі списками осіб, яким в'їзд в межі держави був заборонений [ЦДІАК України. Ф.442, оп. 815, д. 30]. Втім, це не був показник причетності до небезпечності саме персів, адже за паспортами “перськопідданих” могли переховуватися й османи, для яких перебування в Росії час від часу (в період до, під час та після російсько-турецьких воєн) значно обмежувалося.

Особлива роль відводилася цензурі та її функціям пильнування і перевірки. По губерніям йшли вказівки про пильнування будь-яких проявів, що суперечили власне урядовій лінії чи ідеології. Ро-

сія “ревностно” охороняла свої політичні кроки, наприклад, про заборону друку інформаційних зведень про хід військових дій чи просування військ. Такими ж методами діяла і відносно різних міжнародних та зовнішньополітичних дій, ведення переговорного процесу, шляхи сполучення (як об'єкт стратегічного призначення) [ДАДО. Ф. 11, оп. 1, д. 428], поширення антиросійських ідей [ДАДО. Ф. 11, оп. 1, д. 1360а], що могли зашкодити її статусу у суспільстві тощо. А боротьба з антиросійськими ідеями напряду була пов'язана з збереженням іміджу в перському суспільстві, адже Росія всіма можливими методами прагнула виграти перегони з європейськими державами за перерозподіл сфер впливу на політичний курс Перської держави.

Завдавали неприємностей для іноземних підданих завжди будь-які конфронтації на зовнішній політичній арені та в політиці міждержавних відносин оберненої до їхньої батьківщини. Політика внутрішнього впливу на підданих інших держав виливалася прямо пропорційними проявами відносно зовнішньої нестабільності у зносінах. Оскільки російсько-іранські війни закінчилися в першій половині XIX ст. це аж ніяк не гарантувало спокою та не дарувало особливих благ і почестей перським підданим по відношенню до них. Ситуація склалася таким чином, що перемігши супротивника, з часом Російська імперія почала втручатися та тиснути на внутрішню політичну ситуацію в середині Персії. А ще більше не давали їй спокою міждержавні зносіни Персії. Третьою стороною, що ставала чинником конфліктів виступала Османська держава. Тому відношення до перських підданих залежало ще і від результату російсько-турецьких воєн (1853 – 1856 (Кримська війна); 1877 – 1878 рр.) у другій половині XIX ст. Крім того, у I Світовій війні Туреччина опинилася у ворожому до Росії таборі. Увага до єдиновірної сусідки не слабшала, остерегаючись надання Персією допомоги. А оскільки турецьких підданих виселяли за межі Російської імперії, тому, коли поширилися чутки про видання перським консулом у м. Тифлісі туркам паспортів, як свідчать архівні матеріали, то відразу надійшли вказівки про таку ситуацію, що вимагала не лише перевірки, а й усунення даного факту [ЦДІАК України. Ф. 278, оп. 1, д. 229].

Крім звичайних перських підданих в Україні, були і не зовсім такі, а представники шахської династії Каджарів. В Одесі тривалий час мешкав перський шах Мухаммад-Алі, на той час уже ко-

лишній, з родиною [ЦДІАК України. Ф. 268, оп. 1, д. 384.].

Дослідження даної спільноти, що визначалася загальним поняттям “перськопіддані” є не простою з огляду на декілька причин. Головна з них – розмитість самого поняття, що викликане тим, що воно означає лише так би мовити громадянство і не завжди етнічну приналежність. До того ж, Персія того часу – це імперія під протекторатом якої перебували різні народи і етноси. Друга – це значна розсіяність “перськопідданих” попри відносно невелику присутність.

У 1897 р. у Російській імперії проводився перепис населення. Вперше він включав багато показників і категорій за якими велися підрахунки всіх, хто проживав на території імперії. Так, наприклад, враховуючи таку ознаку як рідна мова, на території всієї Російської імперії проживало 31 723 особи персів (з них: 24 071 – чоловіки і 7 652 – жінки) [Перепись...]. Ця присутність є значно меншою для українських територій, так у 9-ти українських губерніях зафіксована наступна кількість осіб: Волинська – 3 (3 і 0), Катеринославська – 26 (26 і 0), Київська – 45 (41 і 4), Подільська – 1 (1 і 0), Полтавська – 4 (4 і 0), Таврійська – 74 (71 і 3), Харківська – 28 (27 і 1), Херсонська – 101 (99 і 2), Чернігівська – 4 (4 і 0) [Перепись...]. В сукупності маємо лише 286 (276 і 10) осіб. Тобто деякі регіони фактично мали лише “представників” перської спільноти. Та тут слід враховувати той показник, що наведена статистика презентує наявність перськомовного населення, а не “перськопідданих”, тоді очевидно, що загальний показник мав би бути децю вищим.

Низький показник статистики кількості перських підданих в першу чергу зумовлений географічною віддаленістю територій, а також відсутністю суміжних кордонів, що однак не уможливило існування інших складних і важких, але можливих шляхів до українських земель.

Разом з тим, всього на території Російської імперії було “переписано” у 1897 р. близько 74 тисяч перських підданих, більша частина з них мешкала на Кавказі та в Середній Азії (60, 5 тис. та 10 тис. – відповідно) [Кудайбергенова 2009]. Отже, на решту території імперії припадало лише біля 3, 5 тис. перських підданих.

Закінчення I Світової війни, перемога радянських більшовиків у боротьбі за владу на теренах Російської імперії, зміна владної династії в Персії (у 1925 р. династію Каджарів змінює нова династія Пехлеві) – все це свідчило про те, що світ змі-

нився. Починають укладатися нові міждержавні угоди, знову створюються консульства – це риси того, що переживши навіть значні трансформації Українська Радянська соціалістична республіка і Персія на початок 20-х років продовжили дружню взаємодію на міждержавному рівні, а відповідно ця лінія взаємовідносин проектувалася і на співдружність громадян обох держав. Так, робітники Південної залізниці Радянської України з Харкова вітають працівників залізниці Персії [ДАХО. Ф. Р-1012, оп. 1, ед. хр. 43а.], трудовий пролетаріат країн обмінюється вітаннями [ДАХО. Ф. Р-203, оп. 1, ед. хр. 233]. А в українському суспільстві продовжує зростати кількість “перськопідданих”. Так, у 1922 р. у Києві персів нараховувалося біля тисячі осіб, що становили міцну громаду, якою опікувався консул. А в Одесі персів разом з азербайджанцями проживало дві тисячі чоловік [Богомолов, Бубенок... 2004, 31].

Для прикладу, навіть, в такому нетиповому регіоні для осідання перських підданих як Волинська губернія з центром у місті Житомирі статистика засвідчує їхню присутність. Згідно проведеного перепису у квітні та серпні 1917 р. в Житомирі при загальній кількості населення в 73 220 чоловік [ДАЖО. Ф. 206, оп. 1, ед. хр. 130, 3], зареєстровано 9 осіб віком до 20 років у графі яких національність зазначено – перси, що були іноземними підданими [ДАЖО. Ф. 206, оп. 1, ед. хр. 130, 4]. У відомості перепису осіб старших 20-ти років, що проводилася 6 серпня 1917 р., графа з назвою національності “перси”, відсутня взагалі. А примітка пояснює, що кількість іноземних підданих не була вирахована [ДАЖО. Ф. 206, оп. 1, ед. хр. 130, 5]. А вже статистика за III квартал 1926 р. показує, що на початок періоду серед проживаючих в місті іноземців, осіб з громадянством “Персіяньске” було 16, а на кінець періоду – 15 осіб. При цьому загальна кількість іноземців була 170 і 192 іноземці відповідно [ДАЖО. Ф. Р-326, оп. 1, ед. хр. 64, 29].

Досліджена джерельна база представлена низкою архівів України дозволяє зробити наступні висновки. Присутність та діяльність “перськопідданих” в межах українських територій посідала, хоч і не найбільше, але значне місце. Оселялися представники цієї громади зазвичай у містах, причому кількісні показники осіб чоловічої статі населення в рази перевищують жіночу стать. Причиною цьому, слід вважати, на нашу думку, той чинник, що частина прибулих потрапила сюди у пошуках роботи чи у справах. Частина перських підданих

в українському соціумі неквапом, але поступово мала стійку тенденцію до зростання.

Певною трудністю на шляху дослідника постає той факт, що робота з документами вказаної тематики вимагає наполегливого пошуку та аналізу матеріалів. Крім того, трапляються і “виробничі проблеми”, бо інколи, незважаючи на наявність справи в фондовому описі, часто-густо трапляється така неприємність як позначка «-» чи помітка «отсутствует». Єдине припущення, що можна зробити при цьому, це той можливий варіант, що ви-

лучені справи в одному місці могли десь зміститися в інше, а ось воєнні втрати у більшості випадків є невідворотними свідченнями втрати документу назавжди.

Дана розвідка не може претендувати на всю повноту та вичерпність у дослідженні вказаної тематики. Окремого дослідження потребують багато аспектів цього загального огляду. Це лише початок, сподіваємося, він стане добрим, аби розкрити нові сторінки віддаленого минулого України та Ірану.

Джерела:

Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 1, оп. 200, ед.хр. 19. По отношению Действ. Стат. Советника Минчаки о Персианине Миръ-Давудъ-Задуре, имеющим намерение пробраться в Россию. 1826 г.

ДАОО. Ф. 1, оп. 200, ед. хр. 58. По отношению Графа Дибича касательно употребления в Крыму для обработки дорог на Южном берегу, военнопленных персиан нижних чинов. 1827 г. 4 лл.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 553, оп. 2, ед. хр. 1107. Дело о высылке из России турецких и персидских подданных, занимающихся сбором пожертвований для выкупа из плена своих родственников. 23 ноября 1827 г. – 25 февраля 1828 г. 22 лл.

Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 3, оп. 75, ед. хр. 147. Объявление молебна по поводу заключения мира между Россией и Персией. 1828 г.

ДАОО. Ф. 1, оп. 191, ед. хр. 6. Об училище восточных языков находящегося в Одессе и штатах для онаго и о способах к лучшему онаго устройству; а также о принятии в оное молодых людей для изучения Азиатским языкам. Часть 2ая. 1834 г. 560 лл.

ЦДІАК України. Ф.442, оп. 140, д. 47. Дело о рассмотрении прошения персидского купца Мирзы Али-Аскерова о взыскании с владельца с. Харлеевки князя Радзивилла А., должных ему по заемному письму 3 тысяч рублей. 3 февраля 1834 г. – 22 июня 1835 г. 28 лл.

ДАОО. Ф. 1, оп. 191, ед. хр. 7. Об Одесском восточном училище, а также о принятии в оное молодых людей для изучения Азиатских языков и проч. Часть 3ая. 1837 г. 392 лл.

ЦДІАК України. Ф. 707, оп. 6, д. 218. Запрос Киевского гражданского губернатора и ответ ему об отказе в переводе документов на персидском языке (документы принадлежат 2-м персидским подданным, приехавшим в г. Киев) в связи с отсутствием в университете специалистов знающих персидский язык. 1840 г.

ДАОО. Ф. 2, оп. 2, ед. хр. 403. О персидско-подданных Абдул-Али и Мухаммед-Риза. 1857 г. 4 лл.

ДАОО. Ф.2, оп. 2, ед. хр. 773. Об отправлении в Персию персидского подданного Иосифа Якуба. 1864 г. 6 лл.

ДАОО. Ф. 2, оп. 2, ед.хр. 859. О доставлении сведений о персидско-подданном Д. Саркисоглу. г. Одесса. 1865 г. 2 лл.

ЦДІАК України. Ф.442, оп. 815, д. 30. Списки персидских подданных, которым запрещен въезд в Россию. 1865 г.

ДАОО. Ф.2, оп. 2, ед. хр. 1278. О наблюдении за прибытием из-за границы в Одессу персидско-подданного А. Деляна. 1868 г. 5 лл.

ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 192, д. 140. Дело о проезде чрез Киев Персидского Шаха на обратном пути в Персию. 19 июня 1878 г. – 11 июня 1879 г. 36 лл.

ЦДІАК України. Ф.419, оп. 1, д. 1461. Дела по обвинению персидских подданных, проживающих в Таврической губернии, в высказывании против царя. 1887 г.

ЦДІАК України. Ф.442, оп. 629, д. 11. Дело о приеме в русское подданство персидских подданных. 1895 г.

ЦДІАК України. Ф.442, оп. 527, д. 7. Сообщение Министерства иностранных дел от 4 февраля 1897 г. о назначении персидским консулом в г. Киеве Леона Фельдцера. 1897 г. Лл. 105-110.

Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 350, оп. 1, спр. 2644. Донесення про переїзд через Львів і Галичину до прикордонної Росії станції Підволочиська персидського шаха. 1900 р. Арк. 15-16.

Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 11, оп. 1, д. 368. О запрещении пропускать в периодическую печать любые сведения и статьи о состоявшемся между Россией и Персией соглашениях, а также о переговорах Турции и Персии относительно пересмотра Эрзерумского трактата. Из циркуляра МВД от 02. 11. 1901 г. Л. 39.

ДАДО. Ф. 11, оп. 1, д. 428. О запрете помещать в изданиях никаких статей и известий по вопросам, касающимся участия русского правительства и его местных агентов в постройке путей сообщения в Персии. Из циркуляра Главного управления по делам печати от 30. 01. 1903 г. Л. 5.

ЦДІАК України. Ф. 335, оп. 1, д. 76. Ходагайтства турецкого и персидского консулов в г. Одессе от 23 августа 1907 г. о предоставлении работы персидским и турецким подданным. 1907 г. Лл. 26, 27, 35.

ЦДІАК України. Ф. 268, оп. 1, д. 384. Циркуляр департамента полиции от 6 марта 1909 г., сообщающий о приехавшем из Персии в Россию после неудавшегося восстания принца Салар-Уд-Дауле брате персидского шаха. 1909 г. Л. 13.

ЦДІАК України. Ф. 278, оп. 1, д. 229. Циркулярное сообщение киевского губернатора от 16 ноября 1914 г. о получении сведений о снабжении персидским консулом в г. Тифлисе турецких подданных персидскими паспортами. Копия. 1914 г. Л. 229.

ДАДО. Ф. 11, оп. 1, д. 1360а. Об издании в Берлине персидского журнала под названием “Kaveih” в программу которого входит распространение среди персов идеи изгнания англичан и русских из Персии. Из предписания Главной Военно-Цензурной комиссии. 1916 г. Л. 20.

Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 206, оп. 1, ед. хр. 130. Перепись населения г. Житомира 6 августа 1917 года. Сведения о населении г. Житомира по национальному составу, о количестве посевов и сборе урожая по уездам Волынской губернии. 6 августа 1917 г. 13 лл.

ДАХО. Ф. Р-203, оп. 1, ед. хр. 233. О выступлении члена ЦК Украинской коммунистической партии т. Понукиева на III губернской конференции КП(б)У с приветствием от имени персидского пролетариата. Бюллетень III губернской конференции КП(б)У, проходившей с 16 по 19 февраля 1921 г. Типографский оттиск. Л. 27а.

ДАХО. Ф. Р-1012, оп. 1, ед. хр. 43а. Приветственная телеграмма 1-го делегатского съезда дорпрофсоюза ЮЖД рабочим Персии. 1 марта 1921 г. Л. 2 об.

ДАЖО. Ф. Р-326, оп. 1, ед. хр. 64. Отчеты о деятельности окрадминотдела, земотдела, отдела местного хозяйства, инспектуры народного образования и других отделов. Протокол заседания II окружного съезда КНС. Конъюнктурный обзор народного хозяйства округа за III квартал 1925/26 хозяйственного года. 14 июля 1926 г. – 8 декабря 1926 г. 286 лл.

Література:

Богомолов А.В., Бубенок О.Б., Данилов С.И., Радивилов Д.А. Мусульманское образование в Украине (1918 – 1927 гг.): политико-правовые и организационно-институциональные аспекты // *Східний світ*. 2004. № 2. С. 27-38.

Вовчук Л. Становлення дипломатичних установ у портових містах чорноморсько-азовського басейну Російської імперії (1785 – 1919 рр.) // *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Сер.: Історичні науки. – 2013. Вип. 3.34. С. 210-218.

Зуб (Руденко) Н.М. Турецькі та перські уповноважені урядовці в Києві (XIX ст.) // **XVI сходознавчі читання А. Кримського**. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ, 11 жовтня 2012. С. 47-49.

Имашева М.М. Общественная деятельность астраханских персиян-предпринимателей во второй половине XIX – начале XX вв. // **Солосинские чтения: материалы межрегиональной историко-архивной научной конференции** (г. Астрахань, 22 ноября 2010 г.). – Астрахань, 2011. – Вып. 1. – С. 196-201.

Карская Л.Н. **Аннотированная библиография отечественных работ по арабистике, иранистике и тюркологии, 1818 – 1917 гг.** – М., 2000. 871 с.

Кудайбергенова Ж.А. Об иммиграции в Российскую империю в XVIII – в начале XX вв. // **Вестник КазНУ**. – Алматы, 2009. – Режим доступа: <http://articlekz.com/article/6982>

Кузнецова Н.А. **Иран в первой половине XIX века.** – М., 1983. – 265 с.

Лагодзинская Ю.С. Правовое регулирование въезда и проживания иностранцев по международным договорам Российской империи и законодательству Российской империи // **Вопросы российского и международного права**. 2012. № 5-6. С. 24-35.

Машикін О. **Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.** – Київ, 2008.

Мьши М. И. **Об иностранцах в России. Сборник узаконений, трактатов и конвенций, с относящимися к ним правительственными и судебными разъяснениями.** Санкт-Петербург, 1888.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по родному языку, губерниям и областям // Сайт: Демоскоп Weekly. – Режим доступа: http://demoscope/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=

Остапенко С.С. **Внешние рынки России. 1. Персидский рынок и его значение для России.** – Киев, 1913. – 179 с.

Сверчевская А.К. **Библиография Ирана: Литература на русском языке (1917 – 1965 гг.).** – М., 1967. – 391 с.

Смирнов С. А. Правовые основы предпринимательства иностранцев в России до середины XIX в. // **Вестник Волгоградского государственного университета**. Серия 5. Вып. 10. 2008.

Тесленко А. М. Правовой статус иностранцев в России (вторая половина XVII – начало XX вв.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений. Екатеринбург, 2000. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/pravovoi-status-inostrantsev-v-rossii-vtoraya-polovina-xvii-nachalo-xx-vv>

Шукторов К. Миграция населения между Россией и Ираном в XIX – начале XX веков (политико-правовые вопросы) // Кавказ & Глобализация. – 2009. Т. 3. Вып. 2-3. – С. 210-219.

Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. Собрал и издал Т. Юзефович. – СПб., 1869. – 326 с.

Zub (Rudenko) N.M. «Persian subjects» in the Russian Empire (XIX - in beginning XX cent.): Based Ukrainian Archives / Agatangel Krymskyi Institute of Oriental Studies of NAS of Ukraine

The social state "persian subjects" in the Russian Empire during the XX- in beginning XXI centuries is analyzed at the article. Used materials Ukrainian archives. Attention is focused on the presence and activity "persian subjects", within the Ukrainian territory.

Keywords: foreign policy, social status, "persian subjects", Ukrainian territory, Russian Empire.

Зуб (Руденко) Н.М. «Персидскоподанные» в Российской империи (XIX - начало XX в.): по материалам украинских архивов / Институт востоковедения имени А.Ю. Крымского НАН Украины

В статье анализируется социальное положение «персидскоподанных» в Российской империи в период XX – начала XIX веков. Используются материалы украинских архивов. Акцентируется внимание на присутствии деятельности «персидскоподанных» в рамках украинских территорий.

Ключевые слова: внешняя политика, социальное положение, «персидскоподанных», украинские земли, Российская империя.

Стаття надійшла до редколегії 01.06.2015

Прийнята до друку 26.06.2015